

LIALIACI

TABANA NI VOSA KEI NA ITOVO VAKAVITI TABACAKACAKA ITAUKEI

LIALIACI

OKOTOVA- TISEBA

LEWE NI VOLA

Vakadidike	2
Veiqaravi Uasivi	3
Veiwekani Vakacakacaka/ lawa/ vakasokumuni	4
Vuli ni cakacakaniliga	5
Vuli ni Vakaile- silesi	6
Talanoa	7
Vosa Veita	8

EDITA

Ni sa bula vinaka na turaga marama kei kemuni na dau vakamuraia tiko mai na Lialiaci ni Tabana ni Vosa kei na iTovo Vakaviti.

Sa mai cava e dua na yabaki, cava vata kaya na kena itavi. Sa vakacaberi tale e dua na yabaki vou, cabe vata kaya na itavi e sa waraki keda tu meda na qarava.

Se toso tiko ga na qaravi itavi ena Tabana ni Vosa kei na iTovo Vakaviti ni Tabacakacaka iTaukei ni noda matanitu. Na itavi qo e kena usutu tiko ga na vakararamataki ni kawa itaukei ena maroroi ni noda itovo kei na vosa de qai yali. Na draki ni veisau sa tarai keda sara tiko vakatotolo sa vinakati gona kina me vakaukauataki na noda kila na noda itovo kei na vosa ni sa iyau levu ga ena maroroi keda vata tiko.

E inaki levu gona ni kena dau taba tiko yani na Lialiaci me vakaraitaka na itavi e qarava tiko na Tabana. Ena loma ni Lialiaci e toka kina e so na itavi kei na cakacaka a mai qarava rawa na tabana ena loma ni vula tolu sa oti ka nuitaki ni oni na raica kina na bibi ni veika vakaitaukei ena loma ni Tabana .

Ni wiliwili sara yani.

VULA VAKAVITI

- **Vula Okotova** - vula i balolo lailai. Dau tei na uvi, dalo, kawai kei na via. E dau se na bua ni viti kei na makosoi. E dau ta kina na balolo.
- **Vula Noveba**— Vula i balolo levu. Dau matua na uto, dreu na kavika, vainaviu kei na maqo. Se na dawa kei na vutu. Matua, momona na qari, ta kina na balolo.
- **Vula Tiseba** - Vula i Nuqa lailai. E dau gauna ni uca, bulabula vinaka na were, matua na uto, dreu na maqo, kavika. Dawa kei na vainaviu. Ya na lairo, ta na balolo.

VAKAMACALA NI VOSA

Ena itabataba ni vulatolu sa oti oni a wilika tiko kina na kena dau mai editataki tiko e valenivolavola na nodra ivola na dauvolaivola vakaviti era vinakata me vakailavotaka na matabose ni ilavo maroroi ni itaukei na kena taba. Na vuna levu ga ni doka na matabose qo nona vakaiotaka na boseyaco me taurivaki na ivolavolai ni vosa e taurivaki tiko ena Tabana ni Vosa kei na iTovo Vakaviti. Na ivolavolai ni vosa qo e yavutaki kina na volai ni ivolavosa vakaviti sa taba oti. Ni toso tiko ga na kena editataki na veiivola eso, ena loma ni vula tolu sa oti, a mai tomani tale tiko ga na

kena vakadikevi na vosa vakafika. Qo e dua na cakacaka e vakadikeva mai na marama o Dr Sala Bakalevu ena USP, e vinakata me-vakavititaki na veivosa vakafika era dau vakavulici kina na gone itaukei. Tiko na vakananamu mena yaco me taba a vakavulici na lesoni qo ena noda vosa sara ga vakaitaukei. Sa cakacaka levu dina ni rui dredre na vakasamataki ni vosa kei na kena buli, ia e tokona tiko na tabana ni qo e dua na kena itavi, me raica na kena vakadidiketaki, a vaka-

bulabulatataki na vosa vakaviti.

Na cakacaka ni kena dikevi tiko mai na veivosa e so ena loma ni vulatolu sa oti eratou dau qarava vata tiko o Dr Sala, Dr Apolonia Tamata kei na komiti ni vosa ena valenivolavola ni Tabana ni Vosa kei na iTovo Vakaviti. Ena tomani tale tiko na cakacaka levu qo ena loma ni vula tolu a tarava. E levu ena taroga se duidui sara beka vakalevu kei na ivolavolai ni vosa eda kila makawa tu mai. E sega soti sara

VAKATATARO E VALENIVOLAVOLA

E tiko na rumu ni wilivola ni tabana (Library) e maroroi kina na ivola kei na tepi me baleta na nomuni vakadidike na lewenivanua kei na gonevuli. E toka tikiva ga na teveli moni na mai vakayagataka tiko ni oni mai vakadidike e valenivolavola.

E so na ivola e maroroi tu ena rumu ni ivola e oka kina na ivola e vakamacalataka na noda itovo na itaukei me vaka na 'Fiji and the Fijians Vol 1, 'The Hill Tribes of Fiji,' 'Fijian Vademecum,' 'Fijian Protocol,' 'Kabara' kei na levu tale.

Era maroroi, rawa ni mai wiliki tale ga na itukutuku makawa ni veivanua.

Ena loma ni vula tolu sa oti e rauta ni 33 na kedra iwiliwili na vakayagataka na valenivolavola mera vakadidike. Na veiulutaga ga era mai vakadidike kina e oka

kina na vosa, itovo, cakacakaniliga, cavuti, vakadewa, vulavakaviti kei na meke. E sega nira lako kece sara mai valenivolavola na mai vakadidike, e so vei ira era qiri ga mai, so tale era imeli mai.

E tu tale ga na iyaloalo e so e rawa ni mai saravi e valenivolavola. Qo na iyaloalo ni veibuli vakavanua, somate kei na soqo vakavanua eso e dau sureti mai kina na tabana.

E sega ni saumi na gauna ni nomuni mai dabe moni vakadidike, ena saumi ga ke dua na ivola se draunipepa oni vinakata me taba, se oni via voli ivola se iyaloalo. Era dau tu vakarau tale ga na vakailesilesi ke so na taro e tarogi mai ena talevoni se

ivola,
se ena
imeli.

KUMUNI TUKUTUKU KEI NA VEITABA

<u>Tikinisiga</u>	<u>Veiqaravi</u>	<u>Koro, Tikina, Yasana.</u>
01/10/09	Vakasenuqanuqa vua na turaga na Peresitedi vakacegu, Ratu Josefa Iloilovatu Uuivuda.	Viseisei, Vuda.
5/10/09	Veibulu Vua na taukei ni Waluvu	Nairukuruku, Matailobau, Naitasiri.
10/10/09	Sevu ni ivola na "Tuimacilai 'The Life of Ratu Mara'	Studio 6
18/10/09	Lotu Cokovata ni Tabacakacaka i Taukei	Draiba
24-26/11/09	Macawa ni Cakacaka vakamatani	Sukuna Park

Dau tu vakarau tale ga na Tabana ena veisureti dau yaco mai valenivolavola.

VAKAILESILESI VEIQARAVI UASIVI NI TABANA

A mai soli vei **Lanieta Degei** na icovi ni vakailesilesi uasivi duadua na nona veiqaravi ena loma ni Tabana ena loma ni vula tolu sa oti. Na kena mai soli vua na icovi ni dauveiqaravi uasivi a rau vakatulewa kina na vakailesilesi liu ni valenivolavola. E tiko na yavu e rau cakacaka mai kina. E okati ena yavu e rau cakacaka mai kina na isulusulu ni vakailesilesi, toso ni nona cakacaka kei na nona itovo raraba.

Na kena qaravi kei na vakatulewataki ni cakacaka qo e nodratou itavi na komiti ni Veiqaravi Uasivi ni valenivolavola. E muria tiko ga na kena sagai me na tosoi cake na ivakatagedegede ni nodra cakacaka na vakailesilesi e loma ni valenivolavola. A soli na ikarua ni icovi vei rau o Elina Rakuita kei Mereoni Dikula, rau ikatolu o Simione Tuimalega kei Taoba Ratu.

LANIETA DEGEI

VANUA:

Visama, Nakelo, Tailevu

Cakacaka:

Vunivola ni vakasokumuni tukutuku ena veikoro.

Vuli: Sila Central School.

MACAWA NI CAKACAKA VAKAMATANITU

Ena Tusiti na ika24 ni Noveba i na Lotulevu na ika26 2009 a macawa ni cakacaka vakamatanitu. Me vaka na kena ivakarau ena veiyabaki, era dau vakaraitaka kina na veitabacakacaka vakamatanitu kei na veitabana na cakacaka era qarava tiko. ena kena dola, era a lai tayabe mai na vakailesilesi vakamatanitu mai na Flea market e Suva qai mai cava ena Sukuna park, na vanua a qaravi tiko kina na kena soqo, ra taratara tu kina na vatunuloa. A lesi e vica na vakailesilesi ni tabana me ratou lai vakaitavi i rara ena kacivaki ni veika e qarava tiko na Tabana. Levu sara na taro e tarogi mai baleta na veiqaravi e vakayacori tiko e valenivolavola. A volitaki tale tiko ga na ivolavosa kei na ivola ni wai Vakaviti. A vakaraitaki tale toka ga e vica na iyaloalo sa vakarautaka oti tu na tabana me vaka na iyaloalo ni veivagunuvi vei Tui Nawaka kei Tui Yaqweta. A veisoliyaki tale ga kina e so na ivola vakamacala ni valenivolavola. Era bau sikova yani na gonevuli ni veikoronivuli lelevu na vatunuloa. E rua vei ira na taro ratou tarogi kina na vakailesilesi ratou veiqaravi tiko qo:

- Na cakacaka cava eda rawa ni taura kevaka eda tauri veika vakaviti?
- E vica taucoko na vosa era tiko ena loma ni volavosa vakaviti?

A ciqoma na tabana e dua na ivola, soli mai vakailoloma ena macawa qo. E qai lai vakacavari na soqo ena bogi ni Vakaraubuka na ika27, ena soqo ni soli icovi ni tabacakacaka veiqaravi uasivi duadua, vakayacori ena Vodafone Arena"

Macawa ni cakacaka vakamatanitu

NA SOQO NI CAKACAKANILIGA MAI MACUATA

A vakayacori e dua na vuli cakacakaniliga ena ika17 kina ika18 ni Seviteba 2009 ena rumu ni bosa ni Otela na Takia mai Labasa. Ratou a cicivaka na soqo qo na Tabacakacaka ni Marama ena vualiku (Ministry of Women- Northern Division) kei na Tabacakacaka ni Vuli (Ministry of Education), bau sureti tale ga kina na Tabacakacaka iTaukei, qo na Tabana ni Vosa kei na iTovo Vakaviti, me ratou lai tabaka mai na veicakacakaniliga era dui vakaraitaka. A vulagi dokai ena soqo qo na manidia ni Nukubati Island Resort, o Mrs Jenny Lee-wai Bourke, marama ni valagi vasu itaukei. E dua na vosa a cavuta na marama vulagi dokai e kaya kina ni rui bibi na kena vakayagataki na veika e tu waveliti keda ni rawa ni ivurevure ni ilavo vei keda na itaukei, ia eda sega ga ni cakacakataka. E dua na ka e veivakaugeti vakalevu vei ira na marama ena dola ni soqo qo na sabolo ni cakacakaniliga a cakava sara ga mai o koya ka vakayagataka ga na tikitiki ni kau, draunipaini, vuanipaini, qanivivili kei na so tale na ka e tu voliti keda ga. E vakaraitaka tale ga na marama qo ni itaratara ni vale era tu ena yanuyanu ni saravanua e taukena era tara sara ga ena itaratara ni vale dina vakaviti. Qo e vakayagataki ga kina na bitu qai conaki tu vakamaqosa ena sasa. E kaya o Mrs Bourke ni saga tiko vakaukaua me vakalailaitaki na kena vakayagataki na iyaya vakavalagi me tara kina na nona otela. E saga vakaukaua tiko me vakayagataki ga ka vakabulabulataki na vakayagataki ni veika e tu vakawaveliti keda. Ena nona vosa, e bau vakaraitaka tale ga na bibi ni wai vakaviti. E kaya o koya ni levu sara na gauna sa dau vakayagataka tiko o koya kei ira na cakacaka ena otela na wai vakaviti, qo mera dau gunuva na saravanua era gole yani ena yanuyanu. E tomana ni kevaka e dua vei ira na saravanua se dua mai na nona matavuvale e mavoa, ena vakayagataki ga na kau vakaviti kilai tu me wai vakaviti. A kauta tale tu ga mai na marama vulagi dokai qo eso na ibulu ni mavoa. E sega ni tauca wale tiko ga mai na marama vulagi dokai qo na vosa me vakaugeti keda, sa matanataka sara tiko ga o koya, vaka tale ga kina o ira na matacakacaka e Nukubati.

**“Veiraiyaki
ka
vakayagata
ka na veika
e tu waveliti
iko”**

VULI NI TIKINA O UDU

Era a vulagi dokai ena kena dolavi na vuli macawa dua qo na turaga na iliuliu ni koronivuli na Duavata Junior Secondary School, o Joseva Jale. E nona vosa na iliuliu ni koronivuli e vica na ka e vakabibitaka:

- A. cakacakataka ni taledi
- B. me kua na kerekere (na bula vakaitaukei e sega ni bula ni kerekere). Na ka e vakaitavi kina na ligamu, mo kitaka sara ena kena igu.

Na ka e vakaitavi
kina na ligamu
kitaka sara ena
kena igu

A sogota na vuli na turaga mata ni tikina o Udu o Ratu Tevita Niumataiwalu. Ena nodra vosa, era a cavuta tiko kina na sasaga ni matanitu, oya na cakacaka vakadodonu, vakasavasava.

E rauta nira lewe 52 na gonevuli ena vuli cakacakaniliga qo. Era vulica kina na kena tali na bola, caka sau, qato kei na itaube, kesakesa, tali ibe kuta kei na sivilivi, vei ira na turaga. E 5 na qasenivuli, e 3 vei ratou eratou gole yani e Suva, rau lewe rua e rau turaga ga ni Macuata; dua veirau na qasenivuli ni tali ibe kuta e cavu tu mai na koro o Niurua, o kena ikarua e turaga ga ni tikina o Udu.

E vakasakiti na kakana e vakarautaki ena vuli, qo na ika, vonu, na vivili, na kena irairai wale mada ga e loma ni ibenikana eda sa mai sinai kina. E laurai votu vei ira na lewe ni tikina o Udu na nodra marautaka na vuli e lai vakayacori yani vei ira. Ni sa sogo na vuli, e qai ucu mai e dua na nodra matameke na marama ni Cawaro mera talaci kina na qasenivuli kei na vakaillesesi ratou gole yani ena vuli macawa dua qo ena tikina o Udu. Sa bau matalau dina.

LAWA NI KILAKA ITAUKEI

Se toso tiko ga na nodratou sota na vakalesilesi ni tabana kei na komiti e ratou dikeva tiko na lawa buli me baleta na kilaka kei na vuku vakaitaukei kei na veika e matanataka. E vica na ka sa mai vakavotukana, dua na kena sa vakadeitaki na yacai koya me daunilawa me qarava na kena volai vakaoti na lawa. E dua tale na kena vakadeitaki na veidinadinati kei na veivuke vakailavo ni kabani mai Urope na "Trade Com" me cakacakataki kina na kena vakadewataki na lawa i na 14 na yasana i Viti (Provincial consultation), wili kina e rua na vuli ni veivakararamataki vei ira ena loma ni koro vakavavalagi (National Workshop). Me tekivutaki na cakacaka qo e na Tiseba, 2009 ka nuitaki me vakacavari e na June ni 2010.

VUKU VAKAITAUKEI KEI NA VEIKA E MATANATAKA
(Model Law on Traditional Knowledge & Expression of

VAKASOKUMUNI TUKUTUKU E NA VEIKORO (VEIVAKARARAMATAKI)

E na ika4 ni siga ni vula o Noveba(04/11/09) rau a gole na vakalesilesi liu ni vakasokumuni tukutuku ena yanuyanu o Ovalau me lai qaravi na vuli ni veivakararamataki vei ira na turaganikoro ena yanuyanu o Gau, Batiki kei Nairai. Qo ni salavata na bose ni yasana o Lomaiviti a vakayacori e Levuka. Era le ruasagavulukalima(25) na turaganikoro era tiko ena vuli. A vakayacori na vuli ena rumu ni bose ni otela na "Royal Hotel". A dolava na vuli na Rokotui Lomaiviti, a sogota na turaga Roko ena yanuyanu o Gau. E vakavinavinakataki vakalevu ni qo se qai matai ni vuli ni turaganikoro mera tiko taucoko na turaganikoro ena vuli ni veivakararamataki.

YASANA SA QARAVI OTI

Ena vula o Okotova, Noveba kei na Tiseba, 2009 a lai vakacavari mai na vakasokumuni tukutuku ena yasana o Lomaiviti, qo na kena lai qaravi na yanuyanu o Gau, Batiki kei Nairai. E ratou lewe 8 na daunivakadidike era gole ena vakasokumuni tukutuku, 4 na turaga, 4 tale ga na marama, e lima na macawa na nodratou lai wavoki voli e Lomaiviti;

3 na macawa e Gau, 2 na macawa ena yanuyanu o Nairai kei Batiki, e na ika11 ni siga ni vula o Tiseba, 2009 sa vakacavari mai kina na yasana o Lomaiviti, ra sa lesu tale mai kina i Suva na matailawalawa ni vakadidike ni Tabana. Na ilakolako eratou dau lako kina e dau lai vakasokumuni mai na itukutuku ni veika e kilai tani kina e dua na koro. Qo e wili kina na iyau vakamareqeti kei na kilaka ni dua na vanua.

- NAMOSI
  - SERUA
  - REWA
  - TAILEVU
- LOMAIVITI

VULI NI VAKAILESILESI

A mai qaravi ena koro turaga kei Korea (Seoul) na bose sigarua baleta na Taqomaki ni Kilaka Vakaitaukei kei na kena matanataki. A gole kina e dua na vakalesilesi liu ni valenivolavola me matataka na Tabana ni Vosa kei na iTovo Vakaviti ena Tabacakacaka iTaukei kei na noda matanitu. Era lewe ni bose qo na vakalesilesi mai na vanua vakaEisia. O Viti duadua ga na vanua ena Pasivika e tiko kina.

Na inaki ni bose qo me vaqacacotaka na isema vakacakacaka, vakauasivi na kena yadravi na taqomaki ni Kilaka Vakaitaukei kei na kena matanataki. Era mai vakasavitukutuku ena bose qo na veimatanitu era matataki mai. Na bose tale ga oya sa mai vakadeitaki kina o Korea, lesia mai na UNESCO me dauvakavitukutuku ni veivanua vakaEisia kei na Pasifika ena qaravi ni Taqomaki ni Kilaka Vakaitaukei kei na kena matanataki. Sa lesi o Japani me qarava vakatabakidua na kena gacagaca vakakompiuta ena cakacaka vata qo. Sa lesi o Jaina me qarava nodra vakavulici na vakalesilesi ena veiqaravi vata qo.

Era vakanāmata kece tiko mai Viti na veivanua qo baleta ni o Viti ga e na matanitu e sa cakacakataka tiko na kena volai na lawa baleta na ituvatua ni kilaka vakaitaukei kei na kena matanataki (national inventory on traditional knowledge and expressions of culture).

TALANOA

Qo ga e dua na italanoa lekaleka me ivakawelevu tu, e kena iulutaga tiko ga “**Na Gata mai Wasawasa**”.

Dua na siga a soko voli e dua waqa na yacana na ‘Akanisi’ ena kedrau tadrúa o Matuku kei Totoya rauta na 5 na kaloko e na yakavi. E taura tu na iuli o kavetani Marika Seru, kai Bu-liyā mai Kadavu. A qai rogoca e dua na ka ni yavalata na wai mai dakuna, a mani rai yani i muri a qai raica e dua na gata vakaitamera ni sa duri cake tu mai mua i muri ni waqa.

A qolou, biuta vakasauri na iuli ni waqa o Marika a dro yani i mua i liu ni waqa ena levu ni nona rere kei na taqaya. Era qai muri koya kece yani na pasidia ni waqa.

Ia na gauna e rogoca kina na qolou nei Marika na gata levu oyā, a mani qai gole tale i wai, a yali sara yani vakadua. Eratou mani sega tale ni kunea na gata levu oyā. Ke sega beka na domo i Marika ke a vodo yani i loma ni waqa na gata, a kanī ira na vodo tiko kina.

E ra kaya na vodo tiko e waqa ni rauta beka ni katu 6 na kena balavu, na uluna e vaka ga na ulu ni gata ni vanua.

Vosa Veita.

1.		2.	4.	
		6.		
3.				
		5.		
		7.		

Vakababa

1. Ulu ni iyau ni itaukei
3. Madrai balavu kana bibi
5. Vakaibalebaletaki ina ika. Malumu na lewena ni tu dede
6. Tikiniyago e cake sema kei na domo.

Sobu

1. iyaya kau vakalomana ni gunu yaqona
2. Magiti ni mate, vakabibi me kedra na reguregu
4. Ika ni Waitui, vavaku na lewena dau kunei vakalevu e Cakau.

Qori na isau ni vosa veita a taba ena ikatolu ni tabataba ni Lialiaci

1. K	U	2. T	A
U		I	
3. I	U	L	U
T		O	
A		4. U	E

Na vuli ni tikina o Lovoni: 7/12/2009 - 18/12/2009

O ira na vakalesilesi ni Tabacakaka iTaukei ena macawa ni PSC a vakayacori ena ika24 kina ika26 ni Seviteba 2009.

Na Tabana ni Vosa kei na Itovo Vakaviti e qarava na veika baleti keda na itaukei. Kevaka e vakarau qaravi e dua nomuni oga vakavanua, e rawa ni lai tabaki ena vidio (Yaloyalo). Ni qiri mai valenivolavola ena talevoni 3100909 - 1040 ka vosa vei Mereoni Dikula na neitou daunitukutuku, se volavola mai vua na iliuliu ni Tabana ena:

Na Iliuliu
 Tabana ni Vosa kei na Itovo Vakaviti
 Katonimeli 2100
 Valenitabacakaka, Suva.
 Rawa ni oni imeli tale ga mai ena mdikula@govnet.gov.fj
 se feks(fax) mai ena 3308761.

Na kena ciqomi ena vakatau ena ituvatuva ni valenivolavola kei na nodra galala na vakalesilesi.